

ANNA RAMBIERT-KWAŚNIEWSKA

ŚWIĘTY PAWEŁ NA MACEDOŃSKIM ODCINKU VIA EGNATIA (Dz 16, 11-12; 17, 1)

Obecność dróg we współczesnym świecie wydaje się czymś oczywistym, kwestią niepodlegającą dyskusji czy refleksji. Choć w ludzkim języku funkcjonuje wiele metafor związanych z drogą – mówimy m.in. o „drodze przez mękę”, „drodze życia” etc. – rzadko kiedy zatrzymujemy się na społecznym czy kulturowym bądź kulturotwórczym znaczeniu dróg. Tym bardziej sporadyczny jest namysł nad kontekstem biblijnym, w jakim drogi mogą być postrzegane. Dziś prędkość poruszania się jak też ilość dróg sprawiają, że doceniamy na pierwszym miejscu ich walory użytkowe. W starożytności jednak przemieszczanie się zajmowało tak wiele czasu, że stawało się pewną osobną przestrzenią egzystencji, nabierało cech kulturowych. Większość wędrowców, handlarzy i żołnierzy przemierzała znane, przetarte szlaki – a w czasach rzymskich specjalnie brukowane drogi, które łączyły ze sobą większe ośrodki miejskie i porty. Droga mogła odegrać również niebagatelną rolę w rozprzestrzenianiu się chrześcijaństwa w pierwszych wiekach, co poświadczają pośrednio Dzieje Apostolskie.

W każdej niemal monografii, która aspiruje do miana wyczerpującej rekonstrukcji życia i działalności Pawła z Tarsu, odnaleźć można lakoniczne informacje o *Via Egnatia*¹, często pomijanej w kontekście biblijnym drodze, która w I w.

* Dr Anna Rambiert-Kwaśniewska – doktorantka na Wydziale Filologicznym Uniwersytetu Wrocławskiego, adiunkt na Papieskim Wydziale Teologicznym we Wrocławiu.

¹ Zob. M.C. TENNEY, *New Testament Times*, London 1965, s. 255. *Egnatią* nazywa drogę np. Strabon–Strab. VII, 7, 4: *ἡ μὲν οὖν πᾶσα Ἐγνατία καλεῖται*. Początkowo sądzono, że nazwa drogi pochodziła od miasta w Apulii, zwanego Gnata albo Egnatia. Dopiero w 1974 r. (F.W. Walbank podaje rok 1973) nieopodal Tesaloniki odkryto, że eponimem drogi był prokonsul rzymskiej prowincji Macedonia – żyjący w II w. przed Chr. *Gneus Engatius*. M. FASOLO, *La Via Egnatia. Da Apollonia e Dyrrachium ad Herakleia Linkestidos*, *Viae Publicae Romanae I*, Roma 2003, s. 97. Na kamieniu milowym, który najprawdopodobniej został znaleziony *in situ* znalazł się napis ΓΝΑΙΟΙΟΣ ΕΝΑΤΙΟΣ ΓΑΙΟΥ | ΑΝΘΥΠΙΑΤΟΣ ΡΩΜΑΙΩΝ | ΣΞ. F.W. WALBANK, *The original extent of the Via Egnatia*, LCM 2(1977), s. 73.

po Chr. stanowiła jeden z najważniejszych szlaków militarnych ówczesnego świata, łącząc wschodnie prowincje Imperium z Rzymem². Powstała ok. 130 r. przed Chr., po klęsce wielkich rywali Rzymu – Kartaginy i Koryntu (w 146 r. przed Chr.). Po zwycięstwie, Imperium zaanektowało ziemie Macedonii, na które wiele znaczących rodów wysyłać zaczęło swych krewnych. Rzymianie szybko wydeptali nowe ścieżki, które z czasem zaczęły zapełniać się osłami i jucznymi mułami. *Via Egnatia* nie narodziła się jednak dla celów handlowych, ale jako trakt militarny, który umożliwiał szybki przerzut wojsk, w wypadku najazdów okolicznych plemion. Miała również usprawnić funkcjonowanie poczty administracyjnej³. Rzymscy dowódcy szybko zdali sobie sprawę, zwłaszcza w wyniku klęski poniesionej w 141 r. przed Chr.⁴, że usprawnienie komunikacji w tak trudnym terenie, jak góryste połacie nowej prowincji, jest sprawą priorytetową.

Ponieważ regularny pobór do wojsk wyniszczył rolnictwo na Półwyspie Apenińskim, koniecznością stało się kolonizowanie nowych, żyznych terenów, na których żołnierze-chłopi odgrywać mogli podwójną rolę – zarządców ziem i sił okupacyjnych⁵. Choć cele militarne były główną przyczyną wybudowania drogi, *Via Egnatia* uważana była również za najszybszy szlak handlowy i migracyjny, łączący Azję i Europę. Przebiegała m.in. przez północne wybrzeże Morza Egejskiego. Była pierwszą rzymską drogą zbudowaną po wschodniej stronie Adriatyku. Stanowiła przedłużenie „królowej dróg” – *Via Appia*, która łączyła Rzym z Brundisium⁶. Najwięcej informacji o drodze zawarł Polibiusz w XXXIV księdze swojego dzieła, z której przetrwały dzięki Strabonowi jedynie fragmenty, m.in. informacja, że *Via Egnatia* liczyła sobie od Tesalonik 267 mil rzymskich (Polib. XXXIV,12,8)⁷. W rzeczywistości *Via Egnatia* mia-

² J. GNILKA, *Paweł z Tarsu. Apostoł i świadek*, tłum. W. Szymona, Kraków 2001, s. 104–105; M.L. SOARDS, *The Apostle Paul. An Introduction to his Writings and Teaching*, New York, 1987, s. 47; J. ALBERT HARRIL, *Paul the Apostle. His Life and Legacy in Their Roman Context*, New York–Cambridge 2012, s. 13–14.

³ R. KOUSSER, *Hellenistic and Roman Art, 221 BC–AD 337*, w: *A Companion to Ancient Macedonia*, red. J. ROISMAN, I. WORTHINGTON, Malden 2010, s. 526. *Via Egnatia* stanowiła z pewnością alternatywny szlak dla handlarzy, którzy zaniechać musieli żeglugi. Ruch statków, ze względu na niesprzyjające warunki na Morzu Śródziemnym, w okresie zimowym był wstrzymywany. Zob. więcej w: J. BERESFORD, *The Ancient Sailing Season*, Leiden–Boston 2013.

⁴ Klęskę Rzymianom zadało plemię Scordisci. J. VANDERSPOEL, *Provincia Macedonia*, w: *A Companion to Ancient Macedonia*, dz. cyt., s. 261.

⁵ F. O’SULLIVAN, *The Egnatian Way*, Newton Abbot–Harrisburg, 1972, s. 21–23.

⁶ Y. LOLOS, *Via Egnatia after Egnatius: Imperial Policy and Inter-regional Contacts*, „Mediterranean Historical Review” 22(2007), nr 2, s. 273; J. McRAY, *Archeology and the New Testament*, Grand Rapids 1991, s. 283.

⁷ Y. LOLOS, *Via Egnatia after Egnatius...*, dz. cyt., s. 274. 530 mil od Dyrrachium do Neapolis. P.E. DAVIES, *Scene of Paul’s Journeys*, „The Biblical Archeologist” 26(1963), nr 3, s. 91.

ła sobie liczyć od Apolonii do Kypseli nad rzeką Hebros 535 mil rzymskich, czyli ok. 750 km (Strab. *Geogr.* VII,7,4)⁸. W pobliżu Salonik, nieopodal rzeki Gallikos, jak referuje John McRay, znaleziono interesujący kamień milowy, na którym zapisano po grecku i łacinie informację, że od dwóch końców drogi dzieli go 260 mil rzymskich, co znaczy, że starożytna Tesalonika znajdowała się dokładnie pośrodku traktu⁹. Niektórzy badacze wnioskują, że powstanie *Via Egnatia* łączyć należy właśnie z Tesaloniką, największym egejskim portem, który chciano skomunikować z Adriatykiem, a dopiero później drogę przedłużono do Kypseli¹⁰. Droga wiodła więc przez Tesalonikę, Amfipolis i Apollonię, a następnie przez Trację, aż do adriatyckiego portu w Dyrrachium¹¹. Powstanie szlaku przyczyniło się do ekonomicznego *boomu* na terenie Macedonii czasów Nowego Testamentu¹².

Święty Paweł dwukrotnie wędrował po Grecji. Podczas pierwszej z wypraw, powodowany nocnym widzeniem (Dz 16, 9), z Troady przepłynął się do Europy i odwiedził: Samotrakę, Neapolis, Filipi, Amfipolis, Apollonię, Tesalonikę, Bereę, Ateny i Korynt. Podczas drugiej przemierzył północne terytoria Grecji oraz odwiedził wyspy: z Troady do Filipi, z powrotem do Troady, tam przez Assos do Mityleny (na wyspie Lesbos), Chios i do Miletu w Azji Mniejszej¹³. Dz 16-17.20 ukazują Pawła podczas wędrowki z małaazjatyckiej Myzji do Macedonii. Wówczas Paweł wraz z towarzyszami przypłynął, najprawdopodobniej statkiem handlowym¹⁴, z Troady do Neapolis (co zajęło mu dwa dni), z całonocnym postojem na Samotrace (Dz 16, 11), a następnie udał się do Filipi, gdzie natrafił na niewielką społeczność żydowską¹⁵. W Filipi wkroczył na *Via Egnatia*, którą opuścił dopiero wówczas, gdy skierował swe kroki do Berei, tymczasowego postoju w drodze do Aten.

Przekaz biblijny pozwala zatem stwierdzić, że aż cztery z odwiedzonych przez Pawła miast, tj. Neapolis, Filipi, Tesalonika i Amfipolis, znajdowały się na tym rzymskim trakcie wojskowym. Na macedońskim etapie wędrowki towa-

⁸ F. O'SULLIVAN, *The Egnatian Way*, dz. cyt., s. 26.

⁹ Potwierdzając przy tym przekaz Polibiusza. J. McRAY, *Archeology and the New Testament*, dz. cyt., s. 283.

¹⁰ Y. LOLOS, *Via Egnatia after Egnatius...*, dz. cyt., s. 274. Wedle innych badaczy, jak Firmin O'Sullivan, droga powstała z powodu klimatycznych walorów Macedonii, dzięki którym kraina obfitowała w zboża, pastwiska, lasy, a jeziora i rzeki pełne były ryb. F. O'SULLIVAN, *The Egnatian Way*, dz. cyt., s. 21; J. ROISMAN, *Classical Macedonia to Perdiccas III*, w: *A Companion to Ancient Macedonia*, dz. cyt., s. 156.

¹¹ W.A. McDONALD, *Archeology and St. Paul's Journeys in Greek Lands*, „Biblical Archeologist” 1940, nr 3, s. 20–22.

¹² J. McRAY, *Archeology and the New Testament*, dz. cyt., s. 283.

¹³ W.A. McDONALD, *Archeology and St. Paul's Journeys in Greek Lands*, dz. cyt., s. 18.

¹⁴ J. McRAY, *Archeology and the New Testament*, dz. cyt., s. 281.

¹⁵ P.E. DAVIES, *Scene of Paul's Journeys*, dz. cyt., s. 92.

rzyszyło apostołowi trzech współpracowników: Sylas (Dz 15, 40), Tymoteusz (16, 1) i Łukasz (16, 10nn), który przyłączył się do ewangelizatorów w Troadzie¹⁶. Choć Nowy Testament nie wspomina wprost o *Via Egnatia* i o wydarzeniach mających miejsce w drodze, możemy na podstawie narracji Łukaszej i Pawłowej oraz innych, współczesnych wobec nich dzieł, odtworzyć klimat społeczny otaczający podróżnych: „rzemiosło, targi, tłumy, handel, utarczki religijne, obecność Rzymian, podniecenie, zamieszki, itd.”¹⁷. To wszystko wiązało się, rzecz jasna, z życiem miast – ale życie miast zależne było również od dróg, które je przecinały. To właśnie drogi były miejscami społecznego fermentu i zwiększonej wymiany informacji, nie ulega więc wątpliwości, że ułatwiły i przyspieszyły ekspansję chrześcijaństwa wewnątrz Imperium Rzymskiego¹⁸.

Pierwsze z miast – Neapolis – założone zostało w VII w. przed Chr. jako kolonia wyspy Tazos. Około 350 r. przed Chr. miasto zajął Filip II Macedoński. W 42 r. przed Chr. służyło Brutusowi i Kasjuszowi w ich zmaganiach pod Filipi z Oktawianem i Markiem Antoniuszem¹⁹. Za sprawą wojen Neapolis zostało zdegradowane do rangi portu Filipi. Dzieje poświadczają, że apostoł nie zamierzał w tym miejscu rozpocząć swojej macedońskiej misji ewangelizacyjnej. Paul E. Davies przytacza trzy przemawiające za taką strategią misyjną argumenty: 1) Być może Paweł powodowany był strachem przed malarią, która nękała północne wybrzeża *oikumenē*, a była szczególnie dokuczliwa w miastach portowych; 2) Neapolis nie było w I w. znaczącym ośrodkiem miejskim i apostoł pośpiesznie postanowił udać się do bardziej znaczących miast, znajdujących się na *Via Egnatia*²⁰; 3) Neapolis było miastem greckim, w którym nie odnotowano obecności diaspory żydowskiej, dlatego też Paweł postanowił udać się wprost do żydowskiej społeczności w Filipi²¹. W Neapolis (dzisiejszej

¹⁶ W Dz 16, 8. 10 następuje gramatyczna cezura – przejście z trzeciej osoby do pierwszej osoby liczby mnogiej.

¹⁷ F. O’SULLIVAN, *The Egnatian Way*, dz. cyt., s. 206.

¹⁸ Tą drogą – z Antiochii, przez Azję Mniejszą, Troadę, statkiem do Neapolis i stamtąd na zachód – przebył również św. Ignacy, biskup Antiochii, gdy został skazany na pożarcie przez dzikie zwierzęta przez Trajana w 111 r. po Chr. Tamże, s. 207.

¹⁹ J. McRAY, *Archeology and the New Testament*, dz. cyt., s. 282.

²⁰ Por. A. KLAWEK, *Św. Paweł przybywa do Europy*, RBL 18(1965), s. 177.

²¹ Podobnie było z Samotraką, Apollonią i Amfipolis. J. McRAY, *Archeology and the New Testament*, dz. cyt., s. 289. Zarówno Dzieje Apostolskie, jak i sam Paweł, ukazują strategię apostoła, zgodnie z którą pierwszym miejscem głoszenia Dobrej Nowiny była synagoga. P.E. DAVIES, *Scene of Paul’s Journeys*, dz. cyt., s. 92–93. Badacze nie doszli do konsensusu, gdzie znajdowało się żydowskie miejsce kultu, zwane przez Łukasza *προσευχή*. Najprawdopodobniej musiało być ulokowane poza *pomerium* (sakralną granicą miasta rzymskiego), choć wielość obcych kultów, w tym bóstw egipskich i frygijskich, dowodzi, że nie egzekwowano związanego z nim zakazu. Dzieje Apostolskie dostarczają informacji, że żydowska *προσευχή* (16, 13. 16) znajdowała się poza bramą, nad rzeką. Pierwsza grupa badaczy uważa, że bramą nazywa Łukasz łuk

Kavali) zachowało się niewiele zabytków, które pomogłyby nam zrekonstruować wizerunek miasta z czasów Apostoła. Do naszych czasów dotrwały rzymskie mury, wiele kamiennych bloków, inskrypcje, figurki wotywnie i monety. W Kavali zachowały się również fragmenty murów obronnych miasta z czasów greckich, sanktuarium bogini Partenos (patronki miasta) oraz ruiny świątyni jońskiej z V w. przed Chr., którą Paweł najprawdopodobniej mijał, przechodząc przez miasto²².

Niedługo po wylądowaniu w Neapolis, przebywszy przełęcz Symbolon, Paweł dotarł, wędrując niecałe 20 km na północ po *Via Egnatia*, wprost do Filipi (Dz 16, 11)²³. Do dziś pomiędzy miastami zachowały się *in situ* fragmenty drogi zbudowanej z gładzonych kamieni (*vicus* Filipi), na których widać żłobienia pozostawione przez koła starożytnych pojazdów, które świadczą o popularności tego szlaku²⁴.

Filippi, podobnie jak Neapolis, zostało założone przez osadników z wyspy Tazos. Początkowo nazywano je Krenides (gr. „źródła”). Gdy w 356 r. kolonia została podbita przez Filipa II Macedońskiego, szybko odkryto jej wartość. W pobliżu miasta, w górach Pangajon, znajdowały się bowiem bogate złoża złota i srebra. Król otoczył Krenides murami i nazwał je od swego imienia

tryumfalny, przez który wiodła *Via Egnatia*, prowadzący nad rzekę Gangites. R. PINDEL, *Gminy żydowskie Macedonii i Achai na szlaku Pawła Apostoła*, „Polonia Sacra” 1998, nr 3, s. 118. Przeciwno tej hipotezie świadczy znaczne oddalenie tego miejsca od miasta (ok. 3 km). Trudno sobie wyobrazić, że ludność żydowska przy okazji modlitwy za każdym razem pokonywała taką odległość. Druga grupa lokalizuje to miejsce nad strumieniem przy zachodniej bramie miasta, zwanej Krenides. Trudno jednak znajdujące się tam źródła nazwać rzeką (*ποταμός*). Najbardziej wątpliwą propozycją jest wskazanie na przestrzeń za bramą wschodnią – Neapolis. W. KIC, *Misja macedońska Pawła Apostoła w świetle źródeł archeologicznych*, Kraków 2006, s. 71–73, 78. Według Jerome Murphy-O’Connor’a można przedstawić jeszcze jedną hipotezę, według której grupa, z którą zetknął się Paweł, nie należała do społeczności Filipi, a *προσευχή* była jedynie miejscem modlitwy Żydów, przemierzających *Via Egnatia*. Nieobecność gminy żydowskiej mogła być efektem pro-pogańskiej mentalności Filipian. J. MURPHY-O’CONNOR, *Paul. A Critical Life*, Oxford 1996, s. 213–214; por. B.B. THURSTON, J.M. RYAN, *Philippians and Philemon*, „Sacra Pagina Series” 10, Collegeville 2009, s. 9. Za tą hipotezą przemawiałby fakt, że brakuje epigraficznych dowodów na obecność żydowskiej diaspory w tym mieście. Do tej pory odnaleziono jedną inskrypcję nagrobną, datowaną na III/IV w. po Chr. *The Jewish–Greek Tradition in Antiquity and the Byzantine Empire*, s. 60–61.

²² W. KIC, *Misja macedońska Pawła Apostoła w świetle źródeł archeologicznych*, dz. cyt., s. 44–45.

²³ J. GNILKA, *Paweł z Tarsu. Apostoł i świadek*, dz. cyt., s. 105 (wg W. Kica – 15 km). W. KIC, *Misja macedońska Pawła Apostoła w świetle źródeł archeologicznych*, dz. cyt., s. 45.

²⁴ W. KIC, *Misja macedońska Pawła Apostoła w świetle źródeł archeologicznych*, dz. cyt., s. 49.

Filippi²⁵ (Diod. XVI,8,6). W okresie ekspansji macedońskiej Filippi straciło na znaczeniu, do świetności przywrócili je dopiero Rzymianie²⁶.

Via Egnatia była dla Filippi *decumanus maximus*, główną arterią komunikacyjną miasta (J. McRay). Dzieliła je na pół z południowego wschodu na północny zachód. Paweł wraz z towarzyszami weszli do miasta przez Bramę Neapolis, gdy zaś odchodzili z miasta, przekroczyli najprawdopodobniej Bramę Krenides. Śródmiejski odcinek Egnatii nie liczył więcej niż 800 m, można go było zatem pokonać w ok. 10 min²⁷. Biorąc pod uwagę niesprzyjające okoliczności dla misji Pawła w tym ośrodku (Dz 16, 16-24), uznać należy tę informację za istotną, ponieważ poruszanie się główną arterią umożliwiało sprawne opuszczenie Filippi i szybką przeprawę do innego miasta (wg Dz 17, 1 – przez Amfipolis, Apolonię do Tesaloniki). Filippi jest przykładem znaczącego wpływu ruchliwej drogi na rozwój miasta. Przed powstaniem *Via Egnatia* było ono niewiele znaczącym ośrodkiem. O wzroście jego rangi po zaistnieniu szlaku świadczy kilka wydarzeń historycznych związanych z Filippi, przede wszystkim wspomniana już bitwa zabójców Cezara z Oktawianem i Markiem Antoniuszem z 42 r.²⁸, następnie przekształcenie miasta w kolonię weteranów rzymskich przez Oktawiana Augusta, a w końcu zmiana nazwy na *Colonia Julia Augusta Philippensis* oraz objęcie go *ius italicum*²⁹. Filippi znajdowało się w jednym z czterech okręgów (*μερίς*), na które podzielono Macedonię w 168 r. przed Chr., nie było zaś stolicą prowincji Macedonia (miano to przypadło Tesalonice), co zdaje się wynikać z Dz 16, 12³⁰.

W czasach Pawła miasto zamieszkiwało od 5 do 10 tys. ludzi. Trudno stwierdzić, jak wyglądało miasto w czasach Pawła³¹ – możemy jednak pokusić

²⁵ A. KLAWEK, *Św. Paweł przybywa do Europy*, dz. cyt., s. 176.

²⁶ W. KIC, *Misja macedońska Pawła Apostoła w świetle źródeł archeologicznych*, dz. cyt., s. 50.

²⁷ Tamże, s. 55.

²⁸ Od zabójstwa Cezara w 44 r. przed Chr. do bitwy pod Filippi w 42 r. minęło osiemnaście miesięcy – tyle czasu potrzebowały wojska maszerujące m.in. *Via Egnatia*, aby dotrzeć na pole bitwy. F. O'SULLIVAN, *The Egnatian Way*, dz. cyt., s. 158.

²⁹ Włączenie miasta pod *ius italicum* oznaczało nadanie mu statusu identycznego z miastami Półwyspu Apenińskiego, co wiązało się m.in. ze zwolnieniem mieszkańców i ich ziem z obowiązku podatkowego. J. McRAY, *Archeology and the New Testament*, dz. cyt., s. 283–284.

³⁰ Być może, o ile przyjmiemy obecną w krytycznym wydaniu Nowego Testamentu wersję, Łukasz chciał wyróżnić to miasto ze względu na odniesione weń przez Pawła sukcesy ewangelizacyjne. Wówczas tekst wydaje się w pełni czytelny. W. KIC, *Misja macedońska Pawła Apostoła w świetle źródeł archeologicznych*, dz. cyt., s. 44–47. C.K. Barrett podkreśla, że werset należy tłumaczyć „miasto w pierwszym dystrykcie Macedonii” – wskazuje na to brak rodzajnika *ἡ* przed przymiotnikiem *πρώτη*. C.K. BARRETT, *The Acts of the Apostles*, t. II, Edinburgh 1998, s. 778–779.

³¹ P. OAKES, *Philippians. From People to Letter*, SNTS 110, Cambridge 2001, s. 14.

się o kilka uwag natury archeologicznej. Z okresu hellenistycznego nie zachowało się wiele, poza fragmentami murów miejskich i teatru przy wschodnim murze, który w czasach rzymskich przystosowano do walk gladiatorów (*munea*) i widowisk z udziałem dzikich zwierząt (*venationes*)³². Niewiele również zachowało się po istniejących w mieście okręgach kultycznych (m.in. ku czci Dionizosa oraz Apollina Komaiosa i Artemidy). Obraz Filippi malują więc głównie zabytki z czasów rzymskich, powstające w mieście do II w. po Chr.

Jak wspomnieliśmy, *Via Egnatia* dzieliła miasto na dwie części. Pierwsza z nich, północno-wschodnia, charakteryzowała się rzadką zabudową. To tam znajdował się wspomniany już teatr oraz liczne świątynie. Centrum administracyjne oraz gmachy użyteczności publicznej, usytuowane na forum, mieściły się natomiast w części południowo-wschodniej. Forum w Filippi od północy przylegało do *Via Egnatia*. W jego północnej części znajdowała się trybuna sędziów, być może ta sama, na której zasiedli pretorzy osądzający Pawła i Sylasa³³. W części południowej znajdowała się 100-metrowej długości stoa. Warto wspomnieć, że w Filippi odkryto również wiele sanktuariów, poświęconych bogom egipskim, azjatyckim i greckim (m.in. Izydzie, Kybele i Sylwanowi). Choć większość świątyń należy datować na czasy po-Pawłowe, dowodzą one istnienia silnego synkretyzmu religijnego i kulturowego w tym mieście, który charakteryzuje w starożytności głównie ośrodki ulokowane przy większych szlakach lądowych i morskich. Drogi umożliwiały nie tylko sprawny przerzut towarów, ale i przepływ wierzeń i idei (por. Korynt)³⁴. Na różnorodność religijno-kulturową z pewnością miało również wpływ zróżnicowanie pośród osadników rzymskich (rekrutowanych spośród szeregowych żołnierzy, legionistów i pretorianów) osiedlanych na terenach macedońskich.

Doświadczenie więzienia (Dz 16, 23; Flp 1, 29-30) oraz naleganie władz miasta (Dz 16, 39) zmusiło Pawła i jego towarzyszy do opuszczenia miasta. Wszedłszy na *Via Egnatia*, skierowali swe kroki ku oddalonej o 150 km Telesalonice. Mijali po drodze dwa macedońskie miasta: Amfipolis, 50 km na południowy wschód od Filippi, i Apollonię, 50 km na południowy wschód od Amfipolis³⁵. Chociaż z relacji Łukasza wynika, że apostoł wraz ze współ-

³² W. KIC, *Misja macedońska Pawła Apostoła w świetle źródeł archeologicznych*, dz. cyt., s. 55.

³³ Choć odkryte przez archeologów forum sięga II w. po Chr., należy uznać, że w tym samym miejscu znajdował się w czasach Pawła plac o podobnym znaczeniu administracyjnym i społecznym, który został w momencie rozkwitu miast rzymskich rozbudowany. Podobnie datować należy zespół łaźni, kompleks sportowy palestrą oraz podziemne latryny – największą archeologiczną osobliwość Filippi. W. KIC, *Misja macedońska Pawła Apostoła w świetle źródeł archeologicznych*, dz. cyt., s. 57–58.

³⁴ P. OAKES, *Philippians. From People to Letter*, dz. cyt., s. 14.

³⁵ W. KIC, *Misja macedońska Pawła Apostoła w świetle źródeł archeologicznych*, dz. cyt., s. 155, 162.

pracownikami nie podjęli tam żadnej działalności ewangelizacyjnej, ale tylko minęli miasta, mając na uwadze oddalenie Tesaloniki od Filippi założyć należy, że zatrzymali się w nich choćby na nocleg³⁶. Dziwić może fakt pominięcia tak znaczących ośrodków³⁷. Mógł mieć na to wpływ brak synagogi i diaspory żydowskiej³⁸ oraz przykre wspomnienia z Filippi, które również synagogi nie posiadało³⁹. W wypadku Amfipolis przytoczyć można jeszcze jeden argument – tuż przed wizytą Pawła miasto zostało częściowo zniszczone przez plemiona trackie, dlatego panujący weń chaos mógł przyczynić się do pominięcia go w apostołskich planach misyjnych⁴⁰. Amfipolis pozostaje wciąż nieodkryte – do tej pory archeolodzy nie odnaleźli agory, która stanowiła centrum hellenistycznego miasta⁴¹. Z całą pewnością można stwierdzić, że apostoł przechodził obok najstynniejszego zabytku, Iwa z Amfipolis, który stał bezpośrednio przy *Via Egnatia*. Uznaje się go za posąg funeralny spoczywający na grobie Laomedona, jednego z admirałów Aleksandra III Macedońskiego⁴².

Podążając dalej drogą do Tesaloniki, Paweł przeszedł przez Apollonię Mygdońską⁴³ (wg Dz 17, 1: *Διοδεύσαντες δὲ τὴν Ἀμφίπολιν καὶ τὴν Ἀπολλωνίαν ἦλθον εἰς Θεσσαλονίκην*). Miasto znajdowało się kilka kilometrów od *Via Egnatia*, dlatego, żeby je odwiedzić, apostoł musiałby zboczyć z głównego szlaku

³⁶ Nie można również wykluczyć, że wędrowcy robili postoje w innych, nieodkrytych do dziś miejscach. Ani literatura, ani rzymskie itineraria nie przechowały informacji o dokładnym przebiegu drogi. M.B. HATZOPOULOS, *The Via Egnatia Between Thessalonike and Apollonia*, Thessalonike 1997, s. 209.

³⁷ Amfipolis było stolicą jednej z czterech części rzymskiej prowincji Macedonia – *capita regionum, ubi concilia fierent, primae regionis Amphipolim, secundae Thessalonice, tertiae Pellam, quartae Pelagoniam fecit*. (Liv. Hist. XLV,29).

³⁸ Epigrafika i archeologia nie poświadczają obecności Żydów we wspomnianych wyżej miastach. Zob. *The Jewish–Greek Tradition in Antiquity and the Byzantine Empire*, red. J.K. AITKEN, J. CARLETON PAGET, Cambridge 2014.

³⁹ Za brakiem synagogi przemawia status Filippi, która jako jedyne miasto określona została terminem *κοινωνία*, który jest *hapax legomenon* Nowego Testamentu. Ponadto sam Paweł nie ma pewności, co do jej istnienia, gdy udaje się do Filippi, czego dowodem jest wyrażający wątpliwość czasownik *voúizō* – „sądzę”, „uważam” (Dz 16, 13). R. PINDEL, *Gminy żydowskie Macedonii i Achai na szlaku Pawła Apostoła*, dz. cyt., s. 117.

⁴⁰ W. KIC, *Misja macedońska Pawła Apostoła w świetle źródeł archeologicznych*, dz. cyt., s. 156.

⁴¹ Amfipolis było dużym i znaczącym miastem, czego dowodów dostarcza epigrafika. Przy południowo wschodnim wejściu do miejskiego gimnazjonu znaleziono inskrypcję z zapisem praw obowiązujących efebów, która zawiera informacje o ćwiczeniach atletycznych oraz wykaz sprzętów, znajdujących się w gimnazjonie. Zawiera również wzmianki o miejskiej infrastrukturze, fabrykach, teatrze oraz wspomnianej agorze. J. McRAY, *Archeology and the New Testament*, dz. cyt., s. 292.

⁴² J. McRAY, *Archeology and the New Testament*, dz. cyt., s. 289–290.

⁴³ Miasta tego nie należy mylić z Apollonią Illyryjską, ostatni przystanek na *Via Egnatia* na zachodzie.

bądź przez jakiś czas poruszać się mniej uczęszczanymi drogami. Twierdzi się również, że przeszedł jedynie przez rubież miasta, czemu wydaje się przeczyć konieczność odpoczynku po 50-kilometrowej wędrówce z Amfipolis. W Nowym Testamencie nie znajdujemy żadnej informacji o działalności ewangelizacyjnej Pawła w tym mieście⁴⁴.

Opuściwszy Apollonię, Paweł wspólnie z towarzyszami powędrował do Tesaloniki. Tesalonika była w czasach apostoła stolicą jednej z czterech części prowincji Macedonia i znajdowała się niemal dokładnie w połowie długości *Via Egnatia*. Wzniesiona została w 316/315 r. przed Chr. przez Kasandra, jednego z generałów Aleksandra III Macedońskiego, w naturalnym amfiteatrze, na krańcu Zatoki Termejskiej. Dzięki skomunikowaniu miasta ze wschodem i zachodem, Morza Adriatyckiego z Egejskim⁴⁵, za sprawą zbudowanej w II w. przed Chr. *Via Egnatia*⁴⁶ oraz ze Śródziemnomorzem, przez morskie szlaki handlowe, w krótkim czasie stała się prężnie rozwijającą się metropolią, najprawdopodobniej „najważniejszą bazą militarną w Królestwie Macedonii”⁴⁷, o zdecydowanie kosmopolitycznym charakterze oraz otrzymała nawet przywilej bicia własnej monety⁴⁸. Pomimo rozkwitu, w mieście wyraźnie zarysowały się różnice pomiędzy klasami społecznymi, kwitł handel niewolnikami. Tesalonikę zamieszkiwała mniejszość żydowska⁴⁹, posiadająca w I w. po Chr. własną synagogę (Dz 17, 1), od której apostoł rozpoczął realizację swojej misji. Wskutek ciągłości zasiedlenia, do dzisiejszych czasów zachowało się niewiele zabytków, pamiętających czasy Pawła, a te, które przetrwały, znajdują się

⁴⁴ Niechęć Pawła mógł wzbudzać malaryczny klimat miasta usytuowanego w okolicy dwóch jezior – Bolbe i Koroneia, wzdłuż których, przy ich południowych brzegach, biegła *Via Egnatia*. W. KIC, *Misja macedońska Pawła Apostoła*, dz. cyt., s. 165; por. J. McRAY, *Archeology and the New Testament*, dz. cyt., s. 292.

⁴⁵ Podróźni wędrujący np. z Dyrrachium do Bizancjum mogli w Tesalonice przesiadać się na statki, które stanowiły wygodniejszą alternatywę dla *Via Egnatia*. F. O’SULLIVAN, *The Egnatian Way*, dz. cyt., s. 92.

⁴⁶ W wielu opracowaniach pojawia się błąd chronologiczny. Autorzy twierdzą bowiem, że Tesalonika została zbudowana przy *Via Egnatia*. W rzeczywistości było jednak odwrotnie – to *Via Egnatia* została pociągnięta do Tesaloniki albo od Tesaloniki, jeżeli przyjmemy znaczący wpływ miasta na powstanie tego szlaku. Zob. M. BEDNARZ, *1-2 List do Tesaloniczan*, NKB XIII, Częstochowa 2007, s. 25.

⁴⁷ W. KIC, *Misja macedońska Pawła Apostoła*, dz. cyt., s. 166.

⁴⁸ M. BEDNARZ, *1-2 List do Tesaloniczan*, dz. cyt., s. 25.

⁴⁹ Archeolodzy odnaleźli kilka żydowskich grobów ze schyłku epoki rzymskiej na terenie starożytnej nekropolii, ułożonej poza murami starożytnego miasta, a znajdującej się obecnie na terenie kampusu uniwersyteckiego. A. PANAYOTOV, *Jews and Jewish communities in the Balkans and the Aegean*, dz. cyt., s. 60. Istnienie synagogi w Tesalonice nie zostało dotąd poświadczane, choć nie jest nieprawdopodobne. Mniejszość żydowska była na tyle mało liczebna i znacząca, że jej obecność nie znalazła odzwierciedlenia w materiałach epigraficznych. W. KIC, *Misja macedońska Pawła Apostoła*, dz. cyt., s. 190.

prawdopodobnie pod współczesnymi Salonikami. Populacja Tesaloniki w I w., szacowana na podstawie odkrytego teatrustationu z 20 tys. miejsc oraz rekonstrukcji powierzchni miasta, które wielkością przypominać miało Halikarnas (200-250 ha), liczyć miała do 40 tys. mieszkańców. Plan miasta przypominał kwadrat z siecią przecinających się pod kątem prostym ulic, z *decumanus maximus*, tzw. *Via Regia*⁵⁰, zwieńczoną na krańcu zachodnim łukiem wzniesionym dla upamiętnienia zwycięstwa Oktawiana i Marka Antoniusza w 42 r. przed Chr. Łuk archeolodzy utożsamiają ze Złotą Bramą, którą Paweł prawdopodobnie przekroczył, zmierzając do Berei. *Via Egnatia*, natomiast, niemal omijała miasto. Według C. Makaronasa dochodziła ona od zachodu (czyli od strony Pelli) do Tesaloniki na wysokości Złotej Bramy, a opuszczała okolice miasta również od strony zachodniej w pobliżu Bramy Latejskiej⁵¹.

Opuszczając pod osłoną nocy Tesalonikę, Paweł wraz z Sylasem podążyli dalej na zachód w kierunku Berei. Tym samym tuż za Tesaloniką zbroczyć musieli ze szlaku *Via Egnatia*.

Dzieje Apostolskie nie pozostawiają wątpliwości, że Paweł z towarzyszami przeprawili się do Macedonii na wyraźny rozkaz Ducha Świętego, który zabronił im głoszenia w Azji Mniejszej (Dz 16, 6) oraz pod wpływem widzenia, w którym Macedończyk błagał ich o przybycie (16, 9). Bez wątplenia możemy stwierdzić, że Paweł i jego współpracownicy wędrowali *Via Egnatia*, czego dowodem jest przytaczana przez Łukasza kolejność odwiedzanych przez nich miejscowości. Co ciekawe jednak, autor Dziejów Apostolskich ani słowem nie wspomina o drodze. Dlaczego? Ponieważ apostoł wędrując albo nie nauczał, albo w drodze nie wydarzyło się nic na tyle spektakularnego, co warte by było utrwalenia na piśmie. Wątek podróży po *Via Egnatia* ograniczony jest do czasowników wyrażających ruch: *διοδεύω*, *ἐξέρχομαι*, *ἔρχομαι*, etc. Okoliczności wędrówki, przywoływane wielokrotnie przez autora Dziejów Apostolskich, wskazują na wielki pośpiech, który cechował Pawłową drogę z miasta do miasta. Wydaje się więc, że wykluczyć musimy ewentualną hipotezę o magnetyzmie Pawła, ponieważ najprawdopodobniej podczas podróży cieszył się wyłącznie towarzystwem najbliższych współpracowników, ewentualnie podróżował sam. Droga zatem nie odegrała znaczącej roli jako przestrzeń ewangelizacji, ale stała się najszybszym tranzytem dla różnorodnych idei, myśli i religii, w tym również chrześcijaństwa. To dzięki dobrze poprowadzonej i łatwej do przemierzenia drodze Paweł mógł w Tesalonice szybko komunikować się ze wspólnotą w Filipi, natomiast wspólnota równie szybko mogła odpowiedzieć

⁵⁰ *Via Regis* utożsamiana jest z istniejącą obecnie *Odos Egnatia*, drogą, która poza nazwą nie ma nic wspólnego ze starożytną *Via Egnatia*. F. O'SULLIVAN, *The Egnatian Way*, dz. cyt., s. 95.

⁵¹ C. MAKARONAS, *Via Egnatia and Thessalonike*, w: *Μελετες για την αρχαια Θεσσαλονικη*, s. 392–401 (za: W. KIC, *Misja macedońska Pawła Apostoła*, dz. cyt., s. 170).

na potrzeby Pawła, przesyłając mu składki (Flp 4, 16). Okoliczność przesyłania składek może prowadzić nas do jeszcze jednego wniosku – *Via Egnatia* była szlakiem dobrze zabezpieczonym, względnie wolnym od wszelkiej maści złodziei i rzeźmieszków.

Konkluzja

Choć większa część artykułu poświęcona jest *Via Egnatia* i miastom macedońskim, przez które bądź obok których ta droga przebiegała, a więc kwestiom bezpośrednio niezwiązanym z działalnością misyjną Pawła, możemy poczynić kilka uwag na temat misji macedońskiej Apostoła Narodów. Po pierwsze, przytoczona historia drogi i związanych z nią miast pozwala nam wyciągnąć pewne wnioski co do strategii Pawła. W przeciwieństwie do Jezusa, nie nauczał on w drodze, lecz zazwyczaj przemierzał ją w pośpiechu. Za główną przestrzeń jego działalności uznać należy miasta. *Via Egnatia* miała jednak wpływ na misje Pawła, ponieważ pozwalała na szybką komunikację pomiędzy gminami oraz względnie bezpieczną wędrówkę z miasta do miasta. Po drugie, choć sam Paweł nie ewangelizował w drodze, nie można wykluczyć, że inni przedstawiciele wspólnot to robili. Dowodem na to może być dobrze poświadczony, prężny rozwój macedońskich wspólnot⁵². Po trzecie wreszcie, choć to może daleko idący wniosek, *Via Egnatia* miała pośredni wpływ na cele misyjne Pawła, do których należały niemal wyłącznie miasta macedońskie powiązane z tym traktem, które dzięki drodze, na przestrzeni historii, zyskały na znaczeniu i prężnie się rozwijały. Dobrze poprowadzona droga wpłynęła znacząco na rozwój handlu, który, co należy podkreślić, pozwalał Pawłowi jako wytwórcy namiotów, na głoszenie Ewangelii za darmo. Po czwarte wreszcie, infrastruktura w starożytności miała bezpośredni wpływ na przestrzeń, po której „wędrowały” idee i religie. Głoszenie Dobrej Nowiny przy *Via Egnatia* umożliwiło ekspansję chrześcijaństwa nie tylko na ziemiach greckich, ale również jego stopniowe przenikanie do Rzymu, poprzez szlak: Tesalonika – Apollonia Iliryjska/Dyrrachium–Brundisium–*Via Appia*–Rzym.

Słowa kluczowe: *Via Egnatia*, trakt wojskowy, droga, wyprawy misyjne Pawła, Filipi, Tesalonika, Macedonia, synkretyzm

⁵² Choć obecność chrześcijaństwa na ziemiach macedońskich nie podlega dyskusji, ponieważ pozostaje dobrze poświadczona odkryciami archeologicznymi, niewiele wiemy o życiu codziennym wspólnot macedońskich. Zob. C.S. SNIVELY, *Macedonia in Late Antiquity*, w: *A Companion to Ancient Macedonia*, dz. cyt., s. 559nn; E.-M. BECKER, *Paulus in Philippi: Ethik und Theologie*, „Archiv für Religionsgeschichte” 15(2014), s. 205.

St. Paul on the Macedonian part of *Via Egnatia* (Acts 16, 11-12; 17, 1)

Summary

When St. Paul first set foot on the European continent, he travelled along the routes of the ancient province of Macedonia. The cities which he chose as his missionary destinations were not accidental. In fact, almost all of them were located along the Roman military route called *Via Egnatia*, which was laid down to allow for the smooth redeployment of troops through the harsh mountainous stretches of Macedonia. Although the Apostle's journey along *Via Egnatia* was passed over in silence by the author of the Acts, it does not mean that the said road did not play an important role during Paul's missionary journeys. Thanks to historical, archaeological and literary reconstruction, we can now prove that, although *Via Egnatia* was not of great importance for Paul's missionary strategy, it significantly contributed to the expansion of Christianity and the development of the Early Church.

Key Words: *Via Egnatia*, military route, road, Paul's missionary journeys, Philippi, Thessalonica, Macedonia, syncretism